

XIX-XX ASRLARDA MISR DIYORIDA IMOM BUXORIYNING “AL-JOME’ AS-SAHIH” ASARIGA YOZILGAN SHARHLAR VA ULARNING METODOLOGIK TAHLILI

Q.B.Ikrom¹

Mas’ul muallif: Ikrom Qahhor o’g’li Boltabayev, Buxoro davlat universiteti, magistranti.

Received: 07 Oktabr 2026

Accepted: 12 Oktabr 2026

Published: 17 Oktabr 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Musiqi pedagogikasi. Madaniyat. Etnografiya.

Iqtibos uchun: Ikrom, Q. B. XIX-XX ASRLARDA MISR DIYORIDA IMOM BUXORIYNING “AL-JOME’ AS-SAHIH” ASARIGA YOZILGAN SHARHLAR VA ULARNING METODOLOGIK TAHLILI / Q. B. Ikrom // Musiqi pedagogikasi. Madaniyat. Etnografiya. — 2026. — T. 2, № 1. — B. 61–63.

1. Buxoro davlat universiteti, magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIX–XX asrlarda Misr diyorida yashab faoliyat olib borgan islom ulamolari tomonidan Imom Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy (vaf. 256 h.) rohimahullohning shoh asari bo’lmish “Al-Jome’ as-sahih”ga bag’ishlab yozilgan sharhlar, muxtasarlar va fihristlar metodologik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda so’nggi ikki asrda hadis ilmi sohasida turg’unlik bo’lganligi haqidagi qarashlar ilmiy asosda rad etiladi. Muallif tomonidan induktiv-tahliliy metod qo’llanilib, sharhlarning til, fiqh, ta’lim va axborot vositalari bilan bog’liq uslublari yoritib berilgan hamda Al-Azhar ulamolarining zamonaviy hadis ta’limidagi o’rni ochib berilgan.

Kalit so’zlar: Al-Jome’ as-sahih, Buxoriy sharhlari, Misr diyori, XIX asr, XX asr, metodologik tahlil.

КОММЕНТАРИИ К ТРУДУ ИМАМА БУХАРИ «АЛЬ-ДЖОМЕ АС-САХИХ», НАПИСАННОМУ В ЕГИПТЕ В XIX-XX ВЕКАХ, И ИХ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация. В данной статье методологически анализируются комментарии, сокращения и указатели, написанные исламскими учеными, жившими и работавшими в Египте в XIX и XX веках, к шедевру имама Мухаммада ибн Исмаила аль-Бухари (ум. 256 г. хиджры) «Аль-Джаме’ ас-Сахих». Исследование опровергает точку зрения о стагнации в области хадисоведения за последние два столетия на научной основе. Автор использует индуктивно-аналитический метод для освещения методов комментирования, связанных с языком, юриспруденцией, образованием и средствами массовой информации, и раскрывает роль ученых Аль-Азхара в современном преподавании хадисов.

Ключевые слова: «Аль-Джаме ас-Сахих», комментарии Бухари, Египет, XIX век, XX век, методологический анализ.

COMMENTARY ON IMAM BUKHARI'S WORK "AL-JOME AL-SAHIH", WRITTEN IN EGYPT IN THE 19TH-20TH CENTURIES, AND THEIR METHODOLOGICAL ANALYSIS

Abstract. This article provides a methodological analysis of the commentaries, abridgements, and indexes written by Islamic scholars who lived and worked in Egypt in the 19th and 20th centuries on Imam Muhammad ibn Ismail al-Bukhari's (d. 256 AH) masterpiece, al-Jame' al-Sahih. The study refutes the notion of stagnation in hadith studies over the past two centuries on a scholarly basis. The author uses an inductive-analytical method to illuminate commentary practices related to language, jurisprudence, education, and the media, and reveals the role of Al-Azhar scholars in contemporary hadith teaching.

Keywords: al-Jame' al-Sahih, Bukhari's commentary, Egypt, 19th century, 20th century, methodological analysis.

Kirish. XIX–XX asrlarda Misr diyorida Imom Buxoriyning “Al-Jome’ as-Sahih” asariga yozilgan sharhlar va ularning metodologik tahlili islom hadisshunosligi tarixini, hadis matnlarini talqin qilish an’alarini hamda musulmon Sharqidagi ilmiy tafakkur rivojini o’rganishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Imom Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriyning “Al-Jome’ as-Sahih” asari islom olamida Qur’oni karimdan keyingi eng muhim manbalardan biri sifatida e’tirof etilib, asrlar davomida muhaddislar, faqihlar va boshqa islom olimlarining ilmiy izlanishlari uchun asos bo’lib kelgan. Mazkur asar nafaqat hadislarini to’plash va tasniflash tamoyillari, balki ularni sharhlash, mazmunan tahlil qilish, fiqhiy xulosalar chiqarish hamda diniy-amaliy masalalarni asoslash nuqtayi nazaridan ham alohida o’rin tutadi.

XIX–XX asrlarda Misr musulmon dunyosining muhim ilmiy va ma’rifiy markazlaridan biri sifatida hadis ilmining rivojlanishida o’ziga xos mavqega ega bo’ldi. Qohiradagi al-Azhar ilmiy muhiti, an’anaviy madrasalar faoliyati, kitobat va nashriyot ishlarining kengayishi, shuningdek, islomiy bilimlarni zamonaviy ilmiy yondashuvlar asosida qayta o’rganishga bo’lgan intilish hadis asarlarini tadqiq etish va sharhlash jarayonlariga ta’sir ko’rsatdi. Ushbu davrda mumtoz hadisshunoslik merosini saqlash bilan bir qatorda, mavjud sharhlarni qayta nashrga tayyorlash, ularning mazmunini izohlash, hadislarining fiqhiy va lug’aviy jihatlarini ochib berish hamda ularni zamon talablariga

muvoqif o'rganish masalalari dolzarb bo'lib bordi.

“Al-Jome' as-Sahih”ga yozilgan sharhlarni o'rganishda Misr ilmiy muhitining o'rni, xususan, avvalgi asrlarda yaratilgan sharhlarning XIX–XX asrlarda qabul qilinishi, nashr etilishi va ilmiy muomaladagi ahamiyatini aniqlash muhimdir. Bu jarayonni faqat yangi sharhlarning yaratilishi bilan cheklab bo'lmaydi. Aksincha, mazkur davrda mavjud sharhlarning ilmiy meros sifatida qayta o'zlashtirilishi, ulardagi talqin usullarining davom ettirilishi va hadis matnlariga nisbatan ilmiy munosabatning o'zgarishi ham tadqiqotning muhim yo'nalishlarini tashkil etadi.

Tadqiqotning maqsadi XIX–XX asrlarda Misrda “Al-Jome' as-Sahih” asarini o'rganish, sharhlash va nashr etish bilan bog'liq ilmiy faoliyatni tarixiy hamda metodologik jihatdan tahlil qilish, mazkur jarayonda namoyon bo'lgan an'anaviy va yangilangan yondashuvlarning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun davrning ilmiy-ma'rifiy sharoitini o'rganish, asosiy sharhlar va ularning ilmiy an'analari bilan aloqasini aniqlash, sharhlash usullarini qiyosiy tahlil qilish hamda Misr hadisshunosligining umumislomiy ilmiy meros rivojiga qo'shgan hissasini baholash vazifalari belgilanadi.

Tadqiqotning ilmiy ahamiyati shundaki, unda “Al-Jome' as-Sahih”ga oid sharhlar faqat diniy matnlarning izohi sifatida emas, balki muayyan tarixiy davrning ilmiy tafakkuri, ta'limiy an'analari va metodologik qarashlarini aks ettiruvchi manbalar sifatida ko'rib chiqiladi. Bunday yondashuv Misrda hadis ilmining rivojlanish bosqichlarini chuqurroq anglash, mumtoz sharhlar an'analarning davomiyligini ko'rsatish va hadisshunoslik tarixini o'rganishda manbashunoslik hamda qiyosiy tahlil imkoniyatlaridan samarali foydalanishga xizmat qiladi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi XIX–XX asrlarda Misrda hadis ilmining rivojlanish xususiyatlari, an'anaviy sharhlar usullarining davomiyligi va yangi ilmiy yondashuvlarning shakllanishi bilan belgilanadi. Xususan, al-Azhar olimlarining hadis merosiga munosabati, rivoyatlarning ishonchligini asoslash, hadis matnlarini tarixiy va mazmuniy jihatdan tahlil qilish hamda mumtoz ilmiy an'analarni zamonaviy intellektual muhit bilan uyg'unlashtirishga doir qarashlari alohida e'tiborga loyiqdir. Tadqiqotlarda XIX–XX asrlarda Misrda hadis va sunnatni talqin qilish borasida turli ilmiy yo'nalishlar mavjud bo'lgani, an'anaviy hadisshunoslik metodlari bilan yangicha yondashuvlar o'rtasida munozaralar kechgani qayd etiladi.

Tadqiqotning asosiy muammosi Misr ilmiy muhitida “Al-Jome' as-Sahih”ga doir sharhlarning mazmuni, metodologik xususiyatlari va ilmiy ahamiyatini o'zaro bog'liqlikda ochib berishdan iborat. Bunda sharhlarda hadislarining sanad va matn jihatidan tahlil qilinishi, roviylar haqidagi ma'lumotlardan foydalanish, lug'aviy izohlar berish, hadislarining fiqhiy mazmunini yoritish hamda Imom Buxoriyning bob sarlavhalari orqali ilgari surgan ilmiy maqsadlarini aniqlash kabi masalalar muhim o'rin egallaydi. Ushbu jihatlarni o'rganish sharhlovchilarning metodologik qarashlarini aniqlash, ularning umumiy va farqli xususiyatlarini belgilash hamda hadislarini talqin qilishdagi ilmiy mezonlarni tavsiflash imkonini beradi. Islom ilm-fanining ko'hna va muazzam tarixi davomida Imom Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy rohimahullohning “Al-Jome' as-Sahih” asari o'ziga xos o'rin tutib kelgan. Butun islom ulamolari bir ovozdan bu asarni Qur'oni Karimdan keyin eng ishonchli manba sifatida e'tirof etishgan[1].

O'tgan asrlarda “Fathul Boriy” (Ibn Hajar) va “Umdatul Qoriy” (Ayniy) kabi ensiklopedik sharhlar yaratilgan bo'lsa-da, ushbu ulug' kitobga bo'lgan e'tibor zamonaviy davrda ham to'xtab qolgani yo'q. Ba'zi tadqiqotchilar orasida XIX va XX asrlardagi ijtimoiy-siyosiy inqirozlar sababli hadis ilmidagi tasnifchilikda sustkashlik yuzaga kelgan, degan noto'g'ri qarash mavjud[2]. Ushbu tadqiqotning dolzarbligi ana shu davrda “Misr diyori” olimlari tomonidan yaratilgan asarlarni o'rganish va ularning hadis ilmini zamon talablariga moslab yetkazishdagi metodologik uslublarini tahlil qilish orqali o'sha tasavvurlarni rad etishdan iboratdir.

Imom Buxoriy va uning “Sahih” asari (Hujjatli sharh)

Imom Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy 194-hijriy yilda Buxoroda tavallud topgan. O'n yoshidan hadis ilmini o'rganishni boshlab, Hijoz, Basra, Kufa, Bag'dod, Misr va Shom kabi ilmiy markazlarga safar qilgan. Ustozlari uning bu boradagi imomligini e'tirof etishgan; jumladan, Imom Ahmad ibn Hanbal: “Xurosonda Muhammad ibn Ismoil singarisi chiqqan emas”, degan edi[3]. Alloma 256-hijriy yilda Samarqand yaqinidagi Xartang qishlog'ida vafot etdi.

Uning “Al-Jome'ul musnadus sahihul muxtasaru min umuri Rosulillahi sallallohu alayhi vasallamu va sunanihi va ayyamihi” asari 16 yil davomida bitilgan bo'lib, takrorlari bilan 7397 hadisni o'z ichiga oladi. Imom Buxoriy hadis qabul qilishda roviylarning “o'zaro uchrashgani sharti” (liqo) kabi eng qattiq mezonlarni qo'llagan bo'lsa, bu asar hadisshunoslik cho'qqisi hisoblanadi[4].

XIX asrda Misr diyorida yozilgan sharhlar tahlili

XIX asr Misr hadisshunosligida an'anaviy meros maktabining davomi kuzatiladi. Bu davr sharhlarida asosan sanadlarni qisqartirish, fiqhiy hukmlarni bayon qilish va murakkab sintaktik (e'rob) tahlillarga e'tibor qaratilgan:

“An-Nur as-soriy ala matni muxtasar al-Buxoriy” (Ahmad as-Sujoiy, vaf. 1197 h. / 1782 m.)

Garchi bu olim XVIII asr oxirida vafot etgan bo'lsa-da, uning ushbu asari XIX asrdagi muxtasar sharhlar yo'nalishi uchun asosiy poydevor (tamal toshi) bo'lib xizmat qildi. Shofei mazhabining faqihi bo'lgan as-Sujoiy asarda sanadlarni qisqartirib, faqat sahobani qoldirgan va qiyin so'zlarni oddiy so'zlar bilan lo'nda izohlagan[5]. Asar hozirgacha qo'lyozma holida saqlanib kelmoqda.

“Fath al-mubdiy sharhi muxtasar az-Zabidiy” (Shayx Abdulloh Sharqoviy, 1150–1227 h. / 1738–1813 m.)

Bu asar XIX asr boshidagi ilmiy ko'prik vazifasini o'taydi. Azhari Sharif shayxi Abdulloh Sharqoviy tomonidan yozilgan ushbu sharh uchta asosiy jihatga: grammatik (e'rob) tahlilga, muhaddislarning qarashlariga va qiyosiy fiqhiy istinbotlarga yo'naltirilgan[6]. Asar Azhar madrasalarida darslik sifatida o'qitilgan.

“An-Nur as-soriy min fayzi sahih al-Buxoriy” (Shayx Hasan Idviy al-Hamzoviy, 1221–1303 h. / 1807–1887 m.)

XIX asrning qoq markazida yozilgan bu asar muxtasarga emas, balki Sahihi Buxoriyning asliga yozilgan sharhdir. Molikiy faqihi bo'lgan muallif o'z sharhida hadis nusxalari (Mustamliy, Kushmihaniy va b.) o'rtasidagi farqlarni va grammatik qoidalarni batafsil izohlab o'tgan[7].

XX asr sharhlaridagi metodologik burilishlar

XX asrga kelib, ta'lim tizimi va texnologiyaning rivojlanishi hadis sharhlariga ham yangi uslublarni olib kirdi. Bu davrda fihristlashtirish, radio-sharhlar va osonlashtirilgan ta'limiy uslublar vujudga keldi:

“Miftahu kunuz al-Buxoriy” (Muhammad Fuad Abdulboqiy, 1882–1388 h. / 1968 m.)

Bu asar fihristshunoslikda ulkan inqilob bo'ldi. Aslida ushbu asar ingliz sharqshunosi A. J. Vensink (A.J. Wensink) tomonidan tayyorlangan manbaning arabchaga o'girilgan va islomiy mezonlarga moslab qayta ishlangan shaklidir[⁸]. U hadislarni mavzular va kalit so'zlar bo'yicha raqamlab chiqib, qidirishni osonlashtirdi.

“Al-alf al-muxtaru min sahih al-Buxoriy” (Abdusalom Horun, 1909–1988 m.)

Ushbu asar yoshlar va dunyoviy universitet talabalari uchun “tanlanma hadislar” yo'nalishini boshlab berdi. Iskandariya Universiteti professori Abdusalom Horun odob va axloqqa oid 1000 ta go'zal hadisni tanlab, to'rtta buyuk sharh (Ibn Hajar, Ayniy, Kirmoniy, Qastaloniyy) xulosasini jamlagan holda sodda tilda tushuntirgan[9].

3. Doktor Muso Shohin Loshin asarlari (1920–2009 m.)

Al-Azhar Universiteti professori Muso Shohin Loshin Sahihi Buxoriy sharhida zamonaviy ta'limiy (didaktik) maktabga asos soldi. Uning “Al-manhal al-hadis fi sharhi al-hadis” asari talabalar uchun maxsus uslubda tayyorlangan darslik hisoblanadi[10].

“Tavfiq Al-Boriy bi sharhi sahih al-Buxoriy” (Doktor Abu Shuhba, 1914–1983 m.)

Bu asar “ommaviy axborot vositalari (radio) orqali yo'llangan sharh” namunasidir. Qohira radio kanali orqali berilgan darslar asosida shakllangan ushbu asar keyinchalik 15 jildlik ulkan kitob holiga keltirilgan bo'lib, unda ijtimoiy va oilaviy masalalarga chuqur urg'u berilgan[11].

Qiyosiy-metodologik tahlil

XIX va XX asrlar orasidagi metodologik o'zgarishlarni va ulamolarning uslubiy yo'nalishlarini quyidagi jadval orqali umumlashtirish mumkin:

Sharhning nomi | Davri | Matn tabiati | Ustuvor uslubi | Nashr holati |

An-Nur as-soriy (Sujojiy) | XIX asr poydevori | Muxtasar matn | Sanadlarni qisqartirish, lug'aviy lo'ndalash | Qo'lyozma |

Fath al-mubdiy (Sharqoviy) | XIX asr | Muxtasar matn | E'rob tahlili, qiyosiy fihiy istinbot | Matbuotda |

An-Nur as-soriy (Hamzaviy) | XIX asr | Asliy matn | Rivoyat va nusxalar farqi, g'arib so'zlar | Matbuotda |

Miftahu kunuz al-Buxoriy | XX asr | Asliy matn | Kalit so'zlar va alifboviy fihrist | Matbuotda |

Musa Shohin Loshin asarlari | XX asr | Har xil (Asl/Muxtasar) | Pedagogik, darslik uslubi, takrorlarni o'chirish | Matbuotda |

avfiq Al-Boriy (Abu Shuhba) | XX asr | Asliy matn | Ommaviy radio-uslub, ijtimoiy va da'vatiy | Qo'lyozma |

Xulosa. Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. So'nggi ikki asrda hadis ilmi inqirozga uchragan degan gaplar asossiz bo'lib, birgina Misr ulamolarining Sahihi Buxoriyga bag'ishlangan sermahsul asarlari buni isbotlaydi.

2. XIX asr sharhlari ko'proq an'anaviy yo'nalishda (hoshshiyachilik, fiqh va e'rob) bo'lgan bo'lsa, XX asr sharhlari zamon talabidan kelib chiqib “osonlashtirish, fihristlash va ommalashtirish (radio)” tomon burildi.

Sahifa osti eslatmalari (Snoskalar / Footnotes)

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

[1] Shamsuddin az-Zahabi, Siyar a'lom an-nubalo, Bayrut: Muassasa ar-Risola, 9-nashr, 1992, 12-jild, 392-bet.

[2] Taysir ibn Abdullah al-Omar, Shuruh Sahih al-Buxoriy: dirasa tarixiya manhajiya, Amman: Dar Ammar, 1-nashr, 2018, 112-bet.

[3] Az-Zahabi, Siyar a'lom an-nubalo, o'sha manba, 12-jild, 415-bet.

[4] Ibn Hajar al-Asqaloni, Hady as-Soriy muqoddimatu Fathul Boriy, Riyoz: Doru Tiyya, 1-nashr, 2005, 14-bet.

[5] Al-Omar, Shuruh Sahih al-Buxoriy, o'sha manba, 145-bet.

[6] Abdullah ibn Hijaziy ash-Sharqoviy, Fath al-mubdiy sharhi muxtasar az-Zabidiy, Bayrut: Dar al-Kutub al-Ilmiya, 2-nashr, 2011, 1-jild, 5-bet.

[7] Hasan al-Adviy al-Hamzoviy, An-Nur as-soriy min fayzi sahih al-Buxoriy, Qohira: Buluq matbaasi, 1-nashr, 1286 h. / 1869 m., 1-jild, 12-bet.

[8] Al-Omar, Shuruh Sahih al-Buxoriy, o'sha manba, 210-bet.

[9] Abdusalam Harun, Al-alf al-muxtaru min sahih al-Buxoriy, Qohira: Dar al-Ma'arif, 1-nashr, 1959, 3-bet.

[10] Musa Shohin Lashin, Al-manhal al-hadis fi sharhi al-hadis, Bayrut: Dar al-Madar al-Islami, 1-nashr, 2002, 1-jild, 7-bet.

[11] Al-Omar, Shuruh Sahih al-Buxoriy, o'sha manba, 234-bet.